

Pázmány Law Working Papers

2014/28

Kőrösi István
Világgazdasági korszakváltás – 40 éve
és napjainkban

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Pázmány Péter Catholic University Budapest
<http://www.plwp.jak.ppke.hu/>

Világ gazdasági korszakváltás – 40 éve és napjainkban¹

Kőrösi István

E tanulmány az 1970-es évekbeli és a 2008-2009-es válság összevetésével mutatja be az akkori és a jelenlegi világ gazdasági korszakváltás fő történelmi okait, mozgatórugóit, a válságjelenségek kezelését a világ gazdaságban. A jelen elemzés Bognár József akadémikusnak két munkáját idézve és elemezve mutatja be azokat a szempontokat, amelyeket ő kiemelt az akkori világ gazdasági korszakváltás fő jellemzőit elemezve, és összeveti ezeket a jelenlegi világ gazdasági válságproblémákkal. Az akkori válaszok a Bretton Woods-i rendszer összeomlására és a két olajválságra – mutatis mutandis - sok tanulsággal szolgálnak a mai válságproblémák megítéléséhez és kezeléséhez szükséges válaszkeresésben. A gazdasági növekedés és az erőforrások kiaknázásának kérdései, a munkanélküliség és a humán erőforrás fejlesztése, a demográfia és a családpolitika összefüggéseinek vizsgálata mindkét korszakváltás kulcskérdéseit jelentik.

1. Világ gazdasági korszakváltások az 1970-es években és a XXI. század második évtizedében²

Bognár József 1976-ban megjelent „Világ gazdasági korszakváltás” c. művében abból indult ki, hogy a világ gazdasági problémákra igen fogékony a magyar közgondolkodás, sőt ezek „húsbavágó kérdések”. „*A világ gazdaság mai és holnapi változásai nagy hatással lesznek a nemzetközi rendszerre (a politikaira és a gazdaságira egyaránt), az emberiség és a természet viszonyára, az emberiség fennmaradását és gyarapodását szabályozó nagy trendekre, a nemzeti államok szerepéről és korlátairól kialakult vélekedésekre, valamint a gazdaság helyének és szerepének újraértékelésére az emberiség életében*”. (Bognár, 16. o.)

Bognár professzor rámutatott arra, hogy a magyar gazdaság „*minden fundamentális kérdésének helyes megoldása (növekedés, fejlődés, növekedési ütem, racionális gazdasági struktúra, egyensúlyviszonyok, technikai fejlődés, életszínvonal stb.) elsősorban a világ gazdasági feltételrendszerhez történő alkalmazkodás hatékonyságától függ*”. (17. o.)

A világ gazdaság a XXI. század második évtizedében még sokkal nagyobb hatást gyakorol az országok és az egyre szorosabb világ gazdasági kapcsolatrendszerben lévő gazdasági egységek (termelők, értékesítők, fogyasztók) sorsára, mint 40 évvel ezelőtt. Ez az összefonódottság növekedésének mértékéből és az aszimmetrikus függőségek erősödéséből egyaránt adódik. Az export- és importfüggőség mértéke egyaránt megnőtt a legtöbb ország számára. A 40 évvel ezelőttihez képest az USA, Kína és India is sokkal nagyobb mértékben vesznek részt az áru- és szolgáltatás kereskedelemben és a nemzetközi tőkeáramlásban egyaránt. A kis országok számára mára nemcsak fontossá, de létkérdéssé vált a világ gazdasági bekapcsolódás sikeressége. Az integrációs és regionális szint szerepe, befolyása, hatásai rendkívül megnöttek és nagyban meghatározzák az országok és vállalatok mozgásterét. Nyitott piacok és szabad tőkeáramlás mellett a nemzeti gazdaságpolitikák versenye méginkább kiéleződött, minőségük és irányuk kihat a felzárkózásra, illetve lemaradásra. Az országok gazdaságpolitikai mozgásterére azonban igen különböző volt már az 1970-es

¹ E tanulmány a TÁMOP-4.2.1.B-11/2KMR-2011-0002 programjának keretében készült. A tanulmány megjelent a Szanyi Miklós (szerk.): Válság és megújulás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013. kötetben, 19-47. old.

² A történelmi bemutatás Bognár József: Világ gazdasági korszakváltás. Budapest, KJK-Gondolat, 1996 és Bognár József: A magyar gazdaságpolitika és a világ gazdaság kapcsolata. Kézirat. Budapest, MTA VKI, 1976. műveiben megfogalmazott gondolatok elemzésére épül. Ezeket veti össze a mai helyzettel.

években és azóta napjainkig méginkább differenciálódott. Elsősorban az erősen aszimmetrikus függőség, a csekély tőkeerő, a technikai kiszolgáltatottság és a piacok oligopol szerveződése korlátozza a felzárkózási lehetőségeket.

Bognár a válaszkérésben abból indul ki, hogy egyre több új döntést kell hozni, mivel a hagyományos alternatívák helyett új problémák és döntési kényszerek jelentkeznek. Ha arról kell döntést hozni, hogy *„nagyobb termelést és több fogyasztást akarunk-e a levegő és a vizek szennyezettsége mellett, vagy a tiszta levegő és a tiszta víz érdekében átmenetileg csökkentjük-e a termelés és a fogyasztás növekedését, akkor újszerű döntéssel, új alternatívákkal kerülünk szembe”*. (29. o.) A gazdaság és a környezet közötti kapcsolatnak *„a döntés olyan tényezőjévé kell válnia, amelynek elfogadása költségekkel, elutasítása pedig kockázatokkal jár”*. (u.ott).

Ez a problémakör az elmúlt negyven évben egyre nagyobb horderejűvé és komplexebbé vált és a döntések meghozatalánál a lokális, a nemzeti, a nemzetközi és a világméretű dimenziót egyre inkább figyelembe kell venni, mert összefüggésük egyre erősödik. Az említett tényezők közötti kapcsolatrendszer az elmúlt 40 évben még szorosabbá vált.

A II. világháborútól az 1970-es évek elejéig terjedő korszakot a világgazdasági kapcsolatok dinamikus fejlődése jellemezte. Bognár erről kifejti, hogy *„a fejlett tőkés országok gazdaságában – amelyek egyébként a nemzetközi kereskedelem több mint 70 százalékát, valamint a hitel- és tőkemozgás több mint 90 százalékát realizálták, – kedvezően alakultak mindazon tényezők, amelyek egy középtávú prosperitás hordozói lehetnek. Olcsó energia és nyersanyag, nagy beruházási kedv, meggyorsult technikai fejlődés, új gazdasági együttműködési formák kialakulása, a termelés és a kereskedelem bővülését előmozdító hitelpiacok, valamint a kedvező klímát alig zavaró lassú infláció jelentették e viszonylag gyors növekedés feltételrendszerét”*. (31-32. o.) A szerző rámutatott arra, hogy a világgazdaság bonyolultságát az okozza, hogy a döntések és cselekvések látszólag szilárd talajra épülnek, a korábbi döntések és következmények komplexumára, de amikor új és mélyreható változások mennek végbe, akkor megváltoznak a gazdasági-piaci költségviszonyok, értékesítési lehetőségek, feltételek és a cserearányok. Már korábban kialakult és az 1970-es évekre felerősödött, napjainkra pedig előtérbe került az a tényező, hogy új technikai innováció esetén *„a rendelkezésre álló energia mennyisége és ára határozza meg a termelés korlátait”*. (Ez Francis Simon gondolata, amelyet Robert A. Brady idézett és kifejtett „Tudományos forradalom a termelésben” c. művében, KJK, 1966. 299. o.) Ez a tény pregnánsan megmutatkozott az olajválságban és napjaink energia- és nyersanyagárainak ingadozásában. Az energiakínálatról megjegyzendő, hogy az valójában az 1970-es években sem volt tartósan szűkös, ma sem az és a termelési lehetőségek oldaláról a jövőben sem várható globális kínálati hiány. A probléma elsősorban az, hogy az árak oligopolisztikusan befolyásoltak és a rendkívül megszaporodott spekulatív tőzsdai műveletek is torzítólag hatnak.

Az 1970-es években új instabilitási tényezők váltak súlyos globális problémákká. Súlyos kereslet-kínálati egyensúlytalanságok keletkeztek a világgazdaságban. Az USA költségvetési deficitje nagymértékben megnőtt a vietnámi háború költségei, az USA hadi kiadásainak növekedése nyomán. A dollár értékvesztése felgyorsult, több jelentős dollártartalékkal rendelkező ország jegybankja dollártartalékai igyekezett aranyra váltani a FED-nél, mígnem kiderült, hogy az USA nem tudja ezt biztosítani és 1971. augusztus 15-én végleg megszűnt a dollár aranyra válthatósága a jegybankoknak. A Bretton Woods-i rendszer felbomlása nyomán meggyengült az amerikai dollár kulcsvaluta szerepe, a rögzített devizaárfolyamok helyébe lebegő árfolyamok léptek, a dollár aranyhoz kapcsolása végleg megszűnt és a nemzetközi monetáris rendszer működőképessége súlyosan meggyengült. Az infláció üteme drasztikus mértékben felgyorsult és az importált infláció a termelői és a fogyasztói árakban egyaránt rendkívüli mértékű megugrást okozott, ami a nemzetgazdaságok és a világgazdaság

egyensúlyi zavarait tovább erősítette. Az olajtermelő országok megsokszorozódott bevételei átalakították a világgazdaság és világpolitika színterét, a nemzetközi erőviszonyokat.

Az 1970-es években a két olajválságra való reagálás és az 1974-75. évi világgazdasági válság leküzdése volt a fő feladat, amelyre a nyugat-európai országok – eltérő mértékben és ütemben, - de többségükben viszonylag sikeresen reagáltak, legalábbis mai szemmel nézve. Gyorsabban kezdődött meg a kilábalás (kb. 2 év elteltével), a konjunktúra lassú fellendülésnek indult, bár kevésbé dinamikus, mint korábban. A struktúraváltás sikeressége sokkal differenciáltabb volt, Németország (az NSZK) és Hollandia nagymértékben, Nagy-Britannia és Olaszország sokkal lassabban alakította át gazdasági szerkezetét, ami a versenyképesség alakulásában is tükröződött. (A világgazdasági részesedések és a cserearányok alakulása területén). 40 évvel később, jelenleg a reál és a pénzügyi szféra közötti feszültségek drámai szakadékká mélyültek, a 2008-2009-es válságproblémák a válság után is fennmaradtak, ami 2012-ben újra a konjunktúra romlásához, kvázi pangáshoz vezetett, sőt több EU-országban is recessziós helyzetbe torkollott.

A 2008-2009-es nemzetközi gazdasági és pénzügyi válság problémái még nagyobb mértékű átrendezési kényszerekkel járnak és megváltoztatják a nemzetközi gazdasági és pénzügyi erőviszonyokat.³ Az 1970-es évekbeli korszakváltás után a XX. század második évtizedében újabb korszakváltás megy végbe a világgazdaságban. A pénzügyi egyensúlyhiányok kezelhetősége ma még drámaibb problémát okoz, mint az 1970-es évekbeli válság idején. A nemzetközi pénzügyi áttételes pénzügyi ügyletek száma és értéke sokkal nagyobb, mint 40 évvel ezelőtt és a nemzetközi pénzügyi tranzakciók a tőkeáramlás liberalizációja nyomán még sokkal súlyosabban veszélyeztetik az országokat.

Kedvező új növekedési pályát kell kialakítani, de ez csak a gazdasági-pénzügyi stabilizáció bázisán lenne megteremthető, amelynek a létrehozásához ma sok szempontból kedvezőtlenebbek a feltételek, mint 40 évvel ezelőtt. A nemzetközi pénzügyek egyensúlytalanságai ma jóval nagyobbak, a világban lévő spekulatív tőkeállomány rendkívül megnőtt és növekedése rákos ütemben folytatódik.

Mindkét olajválság nyomán az 1970-es évtizedben sikerült elérni, hogy az olajexportőr tőketulajdonosok hosszú lejáratra lekössék tőkéjüket, így az olajjövödelmek bekapcsolódtak a világgazdaság vérkeringésébe. Bognár rámutatott arra, hogy *„a nyersanyagokban szegény kis vagy közepes országok fejlődési lehetőségei abban az esetben is megnehezülnek, ha fejlett technikával és jó exportpiacokkal rendelkeznek. Drágább energia és magasabb nyersanyagárak esetén ugyanis lényegesen csökken azon áru-félék köre, amelyeket gazdaságosan exportálhatnak, illetve termelhetnek”*. (38. o.) Ez az alkalmazkodási kényszer a XXI. század második évtizedében még élesebben jelentkezik. Az aktív külgazdasági politikát a belső gazdasági fejlődésnek kell megalapoznia és alátámasztania. Bognár megfogalmazása szerint *„a belső gazdaságokban olyan struktúrapolitikára, ösztönző rendszerekre és érdekeltségi viszonyokra, szervezetségre és reagálási képességekre van szükség, amelyek előmozdítják, hogy a gazdaság exporthordozó egységei a világpiacon minőségben, árban, hitelnyújtási lehetőségekben és komplex szolgáltatásokban felvehessék a versenyt a különböző piacokon megjelenő tőkés cégekkel és vállalatokkal. A versenyfeltételek mindenkire kötelezők ; a hazai*

³ A 2008-2009-es válságról és a tovább élő válságproblémákról az MTA KRTK Világgazdasági Intézete sok elemzést készített és publikált, amelyekben részletesen elemezte a válság tényezőit, hatásait és a világgazdaság helyzetének, kilátásainak alakulását és fontos következtetéseket vont le a magyar gazdaságpolitika számára releváns hatásokról, tanulságokról és a magyar gazdaság mozgásterének alakítását meghatározó tényezőkről. Ezekről lásd többek között: 1. „A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások”. 12 kötet, Bp. MTA VKI, 2009. 2. „Elvesztett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról”. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 2012. 3. „A Változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások”. 3 kötet. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 2012

gazdaságpolitika csak azon eszközöket biztosíthatja, amelyek révén a versenyképesség elérhető és folyamatosan megtartható". (41. o.) A szerző kifejti a globalitás és az interdependencia (kölcönös függőség) viszonyrendszerét is. Elemzi, hogy a kölcönös függőségek rendszere már az 1970-es évekre igen magas fokot ért el és azóta is állandóan erősödik. Máig érvényes fontos megállapítása, hogy „a mai világgazdasági jelenségek interdependens jellegénél fogva erőteljesen csökkent azon folyamatok köre, amelyeket a gazdaságilag erősebb fél a másik kárára alakíthat anélkül, hogy önmaga lényeges veszteségeket szenvedne. A holnap világgazdaságában még nagyobb lesz a valószínűsége annak, hogy a gazdaságilag „agresszív” fél már középtávon is nagyobb veszteségeket szenved, mint amekkorát okozni képes”. (44. o.) Általános gazdasági krízisről Bognár szerint akkor beszélhetünk „ha a gazdasági folyamatok és tevékenységek keretei és méretei olyan mértékben esnek vissza, ami már a kölcönös kötelezettségek egész egymásba kapcsolódó rendszerének felbomlására vezet. Ilyen összeomlás után a gazdasági tevékenységet csak új alapon és alacsonyabb színvonalon lehet újra elindítani”. (45. o.) A szerző a világgazdasági és világpolitikai folyamatok összefonódásáról ír és azt fejti ki, hogy az összefonódás intenzitásában, térbeli kiterjedésében, komplexitásában és a kölcönös függőség mértékében az egyes területeken igen különbözik. A függőségi viszonyok az elmúlt 40 évben sokrétűbbé és még pregnánsabbakká váltak. Az erőfölényben lévő gazdasági szereplők (hitelnyújtó államok, bankok, nemzetközi pénzügyi intézmények) akkor is kikényszerítik az adósságszolgálati terhek teljesítését, ha az az eladósodottak ellehetetlenüléséhez vezet. Az erőfölényben lévők könyörtelenül érvényesíteni akarják rövidtávú érdekeiket, azzal sem törődve, hogy a perspektívákat rontják. A pénzügyi szféra ellehetetlenítése mellett a reálszférában jelentkező súlyos probléma, hogy a piacvásárló külföldi közvetlen befektetők a belföldi vállalat felvásárlása után annak termelését leépítik illetve leállítják és a piacon saját termékeiket terítik, kiszolgáltatott helyzetet hoznak létre (Lásd a magyar cukoripar, növényolajipar felszámolását. A sort hosszan folytathatnánk).

2. A globális válságproblémák és kezelésük lehetőségei az 1970-es években és napjainkban

Bognár részletesen foglalkozik a globális válságproblémákkal, amelyeket fundamentális világgazdasági problémáknak nevez. A sort a meg nem újuló erőforrásokkal kezdi, amelyek között az energia kérdését emeli ki első helyen. Kiemeli, hogy az ember és a természet viszonyában az 1970-es évekre már új korszak jött létre.

Világproblémaként említi Bognár az ember és a természeti környezet viszonyának változásait. A modern ipari technika nagyarányú, de a mellékhatásokkal nem számoló, illetve azokat nem kezelő alkalmazása drámai problémákat okozott. Az emberiség már az 1970-es évekre igen megzavarta a bioszféra és a hidroszféra egyensúlyát.

A fejlődő országok felzárkózásához gazdasági fejlődésre, a természeti erőforrások növekvő felhasználására, jelentős iparosításra van szükség, így a meg nem újuló erőforrások felhasználása sokkal nagyobb méreteket öltött, mint ahogy azt a Római Klub tudósai feltételezték. Ez a folyamat az elmúlt negyven évben nem csak folytatódott, de rendkívüli mértékben felerősödött. A Római Klub tudósai feltételezték, hogy a XXI. században szűkösebb és ritkább, azaz csak nehezebben és drágábban kiaknázzható erőforrások állnak rendelkezésre, mint korábban és a jövő generáció lehetőségei egyre inkább behatároltak lesznek. A Római Klub tudósainak véleményével szemben a tények úgy alakultak, hogy a nyersanyagok ára a késztermékekhez viszonyítva a XX. század utolsó negyedében nagymértékben csökkent, és 1986-2000 között még a kőolajár is visszaesett a késztermékek árához viszonyítva. Napjainkban Kína és India iparosítása nyomán a nemzetközi kőolaj- és földgázpiacon tartós keresletnövekedés léphet fel. A nemzetközi szinten jelentkező katonai konfliktusok politikai ingadozásokat okozhatnak, ami szintén az árak kilengéséhez vezethet. Ezekhez is kapcsolódva a

spekulatív tőzsdei üzetek megrása jelentős problémát okozhat az energiahordozók világpiacán. A japán fukushimai atomerőmű katasztrófája főleg Nyugat-Európában az atomenergia szerepének újragondolásához vezetett. Megjegyzendő, hogy az alternatív energiaforrások kiaknázásának fajlagos költsége nagyban attól függ, hogy milyen technikai kombinációkat választanak és milyen nagyságrendű fejlesztéseket hajtanak végre. A nagyobb volumenű kiaknázás során a fajlagos termelési költségek jelentősen csökkenhetnek. A világ gazdaságban az energia terén is évtizedünkben új korszakváltás körvonalazódik, illetve több országban már meg is kezdődött. Ez a műszaki, gazdasági, pénzügyi, politikai és a biztonsági szempontok együttes figyelembevételét igényli. Az új korszakváltás az új technológiák bevezetésének és a közlekedés megújításának fontos impulzust adhat.

Már negyven évvel ezelőtt is kiélezett világproblémát jelentett a Föld megnövekedett népességének élelmezése. A Föld népességének növekedését Bognár József az akkori nemzetközi elemzések nyomán 2000-re tette 7 milliárdra. Mint ismeretes ezt a lélekszámot az emberiség 2011 végén érte el. A népesedési prognózisok azzal számolnak, hogy legkésőbb a XXI. század közepén rendkívül lelassul vagy lényegében megáll a Föld népességnövekedése, kb. 9 milliárd fő körül. A jelenlegi élelmiszertermelési kapacitás kihasználása a Földön 12 milliárd ember napi 2700 kalóriával történő ellátását tenné lehetővé, tehát a világelelmezési probléma ma is megoldható lenne. Az élelmiszerek reálárának alakulása, az agrárpiaci kereslet és az EU-ban a közös agrárpolitikai finanszírozás döntően befolyásolják az európai és benne a magyar agrárstratégia lehetőségeit.

Bognár az élelmiszertermelést elemezve 1976-ban a következőket állapította meg: „ a '70-es évtized elejétől fogva azonban lényeges lassulás és ingadozás kezdődött a termelésben, ami több tényező együttes hatásának eredménye. A „zöld forradalom” nem váltotta be a hozzáfűzött várakozásokat, az energiahordozók és a műtrágya megdrágultak, az időjárási feltételek romlottak. Sőt a meteorológiai távprognózisok arra utalnak, hogy az időjárási feltételek a jövőben is nagyobb területeken inkább romlanak, mint javulnak, vagy változatlanok maradnak. Ilyen körülmények között további erőfeszítéseket kell tenni a mezőgazdasági termelés fellendítésére, de számolni kell azzal is, hogy az importszükségletek évről évre emelkedni fognak.” (55. o.) A következő világproblémának Bognár József annak az akkor 40 fejlődő országnak és kb. 1 milliárd embernek a helyzetét tartotta, amelyeket a legjobban sújtott az akkori világ gazdasági válság.

Az élelmezés globális fontosságát is hangsúlyozta Bognár, rámutatva, hogy „az élelmezés ugyanis döntő probléma lesz, mint eddig bármikor és a nagy folyók szabályozását és öntözésre való hasznosítását a fejlődő országokban meg kell oldani. És hogy ez megtörténjék, létérdeke az emberiségnek. Ennek következtében az új világkereskedeletről nemcsak árukban kell gondolkoznunk, hanem összefüggő technikai blokkokban, ismeretek oktatásában, szolgáltatásban stb. Az ilyen jellegű exportképesség megeremtése a következő évtizedben a magyar gazdaság legnagyobb kérdése lesz...Az értékesítési kultúra – ebben a vonatkozásban – semmivel sem kisebb jelentőségű, mint a termékek színvonalában és a szolgáltatásokban kifejezésre jutó műszaki kultúráé”. (103. o.)⁴

A magyar mezőgazdaság helyzetét sok súlyos probléma jellemzi. A rendszerváltás után a mezőgazdaság részesedése a magyar GDP-termelésben és a foglalkoztatásban egyaránt csökkenő tendenciát mutat, s erősen romló, bár a 2000 utáni évtizedben is aktív volt az agrár-külkereskedelem szaldója. A mezőgazdaság viszonylag kis és csökkenő súlya ellenére nagy jelentőségű Magyarországon, mivel a jó klimatikus és talajadottságok miatt nemzetközi összehasonlításban is jó minőségű termékeket termel. Az agrárszektor az élelmiszerellátás biztonsága miatt is fontos, valamint

⁴ A magyar mezőgazdasági termelés és értékesítés helyzetét, fejlődését átfogóan, mélyen-szántóan elemzik Kiss Judit és Somai Miklós tanulmányaikban.

hozzájárulhatna a vidék népességmegtartó erejéhez (illetve fékezhetné annak csökkenését), s a regionális fejlődés és a tájvédelem szempontjából is jelentős tényező.

A magyar mezőgazdaságban az elmúlt két évtizedben visszaestek a terméshozamok, romlott a technikai felszereltség és a hatékonysági mutatók többsége. Az agrárszektor a nemzetgazdaság összes beruházásaiból csupán 3 százalékkal részesedik, mivel a kisgazdaságok jövedelmezősége alacsony, a tőkeakkumuláció elégtelen, s az agrárrolló drámaian szétnyílt. A termelők jórésze csak kiegészítő jelleggel végez mezőgazdasági munkát (gyakran anyagi rászorultság miatt).

Az Unió agrárpolitikája szerint kettészakadt a (kvázi) egységes belső piac, mivel a régi és az új tagállamok eltérő támogatásra voltak jogosultak 2013-ig. A piacokért folytatott harc a csatlakozás nyomán kiéleződött. A versenyképes méretű, tőkeerős gazdálkodók nagy előnyben vannak a tőkeszegény, kis, alacsony rentabilitású vállalkozásokkal szemben. A sertés- és a baromfitermelők számára aggasztóan súlyosbodott a helyzet, mivel közvetlen támogatásokat nem kapnak. Ugyanez a helyzet a kertészeti ágazat nagy része esetében is.

A magyar agrárelőnyök nagy része az 1990 utáni transzformáció során lemorzsolódott, sőt elenyészett, ami az agrárpolitika, a mezőgazdasági termelés, birtokszerkezet problémáiból, az ágazat krónikus tőkehiányából, fejlesztési problémáiból, a széttagoaltságból, a felszereltség hiányából, az agrárrolló kinyílásából egyaránt következett. A mezőgazdaságban a legsúlyosabb a beszerzési-felvásárlási kiszolgáltatottság.

A legjobban sújtott fejlődő országok akkor is, ma is azok, amelyeknek importálniuk kell a termelésükhöz szükséges energiát, a növényvédőszeret és az élelmiszerek nagy részét is. Ez nem csak a fejlett országok számára jelent kihívást egy ésszerű segélyezési politika terén, hanem beruházásokra és technológia-transzferre is sürgős szükség volt már akkor és napjainkban ez a probléma még akutabb, mintegy 100 fejlődő országot és több mint 3 milliárd embert érint.

A klasszikus közgazdaságtan a korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló szabad javak körébe sorolta a vizet és a levegőt. Ma már egyik sem szabad jószág. A víztisztítás költségei már a XX. század utolsó harmadában növekvő gondot jelentettek, mára pedig megsokszorozódtak. A vízgazdálkodás tőkeellátásának bővítését több ország privatizáció révén, illetve külföldi tőke bevonásával igyekezett növelni, ami igen negatív hatásokkal járt. A víz privatizációja azért helytelen és megengedhetetlen, mert létfontosságú közjószágról van szó, amelynek a közjó, a termelés és ellátás biztonsága érdekében közösségi tulajdonban kell maradnia, sőt az idegen tőkerészesedéseket meg kell szüntetni. A profitszempontra ebben az ellátásban nem játszhat szerepet, mert csak indokolatlan drágulást és bizonytalanságot okozna.

A levegő minőségének romlása ugyan egyre aggasztóbb, de ennek ellensúlyozására a légszennyező gyárakra és autókra kivetett költségterheken túl, a károkozást csak töredékében ellensúlyozó bírságokon kívül, lényegében nem történik semmi. A légszennyezettség főleg az urbanizált és a gyors iparfejlesztést megvalósító területeken nő a legnagyobb mértékben. A helyzet a negyven évvel ezelőttihez képest sokkal kedvezőtlenebb.

Súlyos világproblémát jelentett már negyven évvel ezelőtt is a tengerek kiaknázása. A tudomány és a technika a természeti erőforrások hasznosításának kulcsaként egyre inkább lehetővé tette és teszi a tengerek mélyén és alatt található erőforrások hasznosítását. A világtengerek az emberiség közös kincsét jelentik, kiaknázásukat nem kiszipolyozással, hanem ésszerű és szabályozott nemzetközi együttműködéssel kellene megoldani. A világtengerek hasznosításának problémája egyszerre igényli a jogi, gazdasági, politikai, technológiai és más kitermelési problémák nemzetközi alapon történő megoldását. Mindmáig nem rendezett, hogy a part-menti országok mekkora tengersizéket tekintenek

felségterületüknek. Több ország korábban beírta 3 mérfölddel, sokkal többen 12 mérföldet jelöltek meg, számos ország pedig 200 mérföldet igényel a maga számára.

3. A globális problémák kezelhetősége és a függőségi viszonyok változásai

A világproblémák kezelése és a világgazdaság fejlődése a világgazdasággal kapcsolatos nemzetközi intézmények szerepének átgondolását, illetve újrarendezését igényli. Bognár József a világgazdaság 1970-es évekbeli intézményi rendjéről a következő megállapításokat teszi: *„A világgazdasági folyamatokban, erőviszonyokban és szükségletekben beállott igen lényeges (alapvető) változások, így többek között: a, a biztonsági - a politika és gazdasági – kérdések növekvő összefonódása napjainkban és a jövőben ; b, a különböző nemzeti gazdaságok fejlődési és növekedési feltételei között kialakult és egyre erősödő interdependencia ; c, az emberiség gazdasági és környezeti feltételeinek biztosítása (különös tekintettel a tengerek kiaknázására, valamint a hidro- és bioszféra megóvására) ; d, azon nemzetközi gazdasági klíma biztosítása, amely különösen a jelenlegi változásokkal kedvezőtlenül érintett fejlődő országok gyors növekedését előmozdítja ; feltételezik és meg is követelik a nemzetközi gazdaság eddig kialakult institutionális rendszerének mélyreható megváltoztatását (átalakítását). Az institutionális rendszernek – mint ismeretes – 3 síkja (döntési központja) van: a vállalati, a nemzetgazdasági (kormányzati) és a nemzetközi. E három központ súlya jelenleg is rendkívül eltérő”.* (60. o.)

A 40 évvel ezelőtti elemzéshez azt kell hozzáfűznünk, hogy a regionális és az integrációs szint nem csak belépett, illetve felértékelődött a problémák kezelésében és megoldásában, hanem a jogi, intézményi, nemzetközi megállapodási keretek egyértelműen kihatnak a problémák kezelésére, kezelhetőségére. A nemzetközi intézményrendszer kiszélesedése és bonyolultabbá válása azonban a XXI. század második évtizedében láthatóan nem vezetett a problémák jobb kezeléséhez. A világgazdaság egészét tekintve növekszik azoknak a kérdéseknek a köre, amelyeket csak világdimenzióban, illetve széleskörű nemzetközi megállapodások keretében lehet rendezni. A meg nem újuló erőforrások hasznosítása, a környezetvédelem és környezetgazdálkodás számos kérdése korunkban eleve nemzetközi dimenzióban jelentkezik és csak így kezelhető. A bio- és hidroszféra kérdései, a nukleáris energia termelése és felhasználása, az óceánok kiaknázása korunkban az egész emberiség létfeltételei szempontjából biztonsági kérdéssé vált.

A világgazdaságban Bognár József elemzése szerint korszakváltás ment végbe az 1970-es években. A változások alapvetően érintették a termelési költségviszonyokat, a világpiaci árakat, a cserearányokat és a racionális külkereskedelmi tevékenység feltételrendszerét. Az 1970-es évekbeli világgazdasági korszakváltás felborította a korábbi nemzetközi gazdasági, pénzügyi és politikai erőviszonyokat. Az 1971-es és 1973-as pénzügyi válságra és a két olajválságra (1973-ban és 1978-79-ben) a világgazdaság szereplőinek reagálniuk kellett. Ez a reagálás attól függően volt többé vagy kevésbé sikeres, hogy a termelékenység-növelést, a technológiai innovációt, a termelési struktúra megújítását, a piacszervezést és a hozzáadott értéknövelésből származó profitabilitást az egyes országok és vállalatok miképpen tudták sikeresen kezelni. Bognár József még 1976-ban, azaz a második olajválság előtt azt a következtetést vonta le, hogy a világgazdasági korszakváltás nyomán új erőviszonyok jöttek létre. Bognár azt prognosztizálta, hogy *„elsősorban a konjunktúrára nagyon érzékeny ágazatokban várok számottevő és szélesebb területre kiterjedő visszaeséseket. A visszaesések mértéke és jelentősége természetesen országonként is különbözik, de lesznek olyan esetek, amikor egy-egy ország gazdasága különlegesen nehéz szituációba kerül.”* (91. o.)

Bognár József megállapítása azért érdekes, mert már akkor felmerült az államok és a földrajzi térségek közötti gazdasági erőviszonyok átalakulásának problémája. A világpiac értékítéletét a világkereskedelmi részesedések és a cserearányok alakulásának tendenciája szignifikánsan jelzi. A

külkereskedelmi összefonódottsággal együtt jár a külkereskedelmi érzékenység és a sebezhetőség. Normális, ésszerű külkereskedelmi érzékenység esetén a nyersanyagok jó részét célszerű importálni és magas hozzáadott értékkel feldolgozni. A fejlett országok exportorientált alapon szervezik külkereskedelmi tevékenységüket, optimális esetben a kölcsönös függőség és összefonódottság rendszere alakul ki. Külkereskedelmi sebezhetőség viszont akkor áll fenn, ha a külkereskedelem arányát a GDP-hez viszonyítva nem az exportképesség, hanem elsősorban az importszükséglet határozza meg. A gazdaság korszerűsödése azon mérhető le, hogy az exporttermékeket relatíve felértékeli a világpiac, azaz az exporttermékek árárányai az importtermékekéhez viszonyítva kedvezően alakulnak. Sajnos e téren az 1970-es és 1980-as évtizedben, és a 2008-2009-es válságban is rendkívül kedvezőtlenül alakultak a magyar külkereskedelemben a cserearányok, ami egyértelműen a magyar gazdaság nagyfokú függőségét és sebezhetőségét jelzi. A bukaresti árelv módosítása nyomán az olajár-emelkedés magyar-szovjet viszonylatban is a korábbinál gyorsabban és nagyobb mértékben jelentkezett, igaz a továbbiakban is késleltetve. E relációban a kontingensekben meghatározott mértékig transzfer rubelben számoltunk el. A kontingens feletti szállításokat piaci áron, dollárban kellett elszámolni.

Alapvető problémát jelentett már 40 évvel ezelőtt (is), hogy a magyar gazdaságban kevés, a fejlett országok piacain, illetve konvertibilis devizáért értékesíthető, exportálható árualap állt rendelkezésre. Magyarország (és a többi akkori kis KGST-ország) világgazdasági bekapcsolódása döntően import oldalról történt. Ez azt jelenti, hogy a fejlesztéshez egyre több, a fejlett országokból származó importra volt szükség, az exportnövelési erőfeszítések ennek szükséges ellentételezéseként jelentek meg. Az import exporttal való fedezése azonban egyre kevésbé sikerült, ezért a növekvő külkereskedelmi mérleg deficitet 1974-78 között nettó hitelfelvétellel „fedeztük”. Fontos tény, hogy utána új nettó tőkebevonás nem történt a magyar gazdaságba, az adósságcsapda azonban kialakult, a lejáró hiteleket újabb és újabb, egyre nagyobb hitelekből fizettük vissza. Az 1980-as évek küszöbén, elején Magyarország japán yenben vett fel hiteleket, mivel akkor azok alacsony kamata kedvezőnek tűnt. Hamar kiderült azonban, hogy a hitelkamatok megemelkedtek, japán yen erősödött, így a kamatemelkedés és árfolyamromlás együttes hatása miatt Magyarország adósságszolgálati terhei az 1980-as évek elején, 1981-82-ben már drámaian megnöttek. Ez a folyamat vezetett el a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) történt csatlakozáshoz és IMF-hitel felvételéhez. Az adósságnövekedés folyamata más körülmények között, de igen hasonló volt ahhoz, ami a 2000-2010-es évtized végén a svájci frankkal kapcsolatban történt.

Bognár József kívánatosnak tartotta, hogy összefüggő technikai rendszereket és szolgáltatásokat exportáljunk. Ezt azonban számos területen fejlettségünk szintje nem tette lehetővé és sajnos nem tudjuk erre építeni exportunkat 40 év után, jelenleg sem. Megjegyzendő azonban, hogy több területen Magyarország, főleg az 1970-es években, jelentős technológiai és rendszerexportot bonyolított le. (Ilyenek voltak többek között a mezőgazdasági és géprendszerek kivitele, vízmű- és hálózatfejlesztés, olajvezetékek berendezései, kórházi berendezések, felszerelések stb.) A fejlett technológiát azonban 40 évvel ezelőtt is és jelenleg is döntően nem exportálni tudjuk, hanem importálnunk kell. Ugyancsak súlyos korlát, hogy a saját tőkeerő nagymértékben hiányzik a fejlesztési beruházásokhoz. Ez tapasztalható a sajáttőke-részesedés előteremtésének nehézségeinél az EU társfinanszírozású projektjeivel kapcsolatban is. A valóság az, hogy a magyarországi tőkeállomány mintegy háromnegyed része a külföldi működőtőke-beruházók tulajdona és a Magyarországról származó kivitel négyötöd része a nálunk működő külföldi tulajdonú vállalatokból származik. A külföldi működőtőke-beruházások (FDI) 40 évvel ezelőtt még nem szerepeltek a magyar fejlesztési források között, ma a tőkeállomány növekvő részét adják.

Az ismeretek exportjáról azt jegyezném meg, hogy a magyar know-how-t elsősorban hazai kkv-ban, hazai kvalifikált munkaerővel kombinálni kellene és minél nagyobb arányban belföldön előállított nagy innováció-tartalmú és hozzáadott értékű termékekbe, szolgáltatásokba „csomagolva” exportálni. (Ez már sikeres a magyar információs és kommunikációs technológia területén).

Bognár József foglalkozik a meg nem újuló erőforrások helyével és szerepével is a holnap közgazdaságában. Felfogása szerint a technikát nem lehet kizárólag olyan képességnek tekinteni, ami az ipari termelés növelésére koncentrálódik. Szükségesnek tartotta, hogy a magas színvonalú technika nyersanyagtermelés, az energia és hasznosítása határfokának javításában is megnyilvánuljon. Az 1970-es évek elején ideiglenesen felbomlott a korábbi ár-arány rendszer az energia és egyes nyersanyagok, valamint a késztermékek között. A növekvő ipar évtizedekig rendkívül pazarlóan bánt az energiával és a nyersanyagforrásokkal. Az energiatermelés lassabban emelkedett, mint az ipari termelés, így a kínálati oldal erősödő pozíciója, a kőolajexportáló országok megszerveződése és fellépése (OPEC), valamint a nagy kőolajtermelő TNC-k és az USA érdekei nyomán létrejött két drasztikus olajárrobbanás révén átrendezte a cserearányokat és a külkereskedelmi, fizetési mérlegeket a kőolajtermelők javára. Bognár ezzel kapcsolatban megállapította: *„ha (azonban) szűkében vagyunk az energiaforrásoknak és a nyersanyagoknak, akkor egyrészt ösztönözni kell a nyersanyagtermelést, ami magasabb árakat jelent, másrészt meg kell javítanunk az energia- és nyersanyag-átalakítás céljaira szolgáló technológiát. Ezt a tevékenységet is ösztönözni kell, ami annyit jelent, hogy a gazdaságban egy strukturális átállás jön létre. A gazdálkodás természeti feltételrendszeréből kiindulva feltehető, hogy az energia- és nyersanyagtermelés technikai forradalmasítása jelenleg nagyobb gazdasági haszonnal fog járni, mint a késztermékek előállításának további olcsóbbítása, pazarló energia- és nyersanyag-felhasználás mellett”.* (109. o.)

A Római Klub 1972-ben publikált híres jelentésében ; „A növekedés határai”-ban a szerzők rámutattak arra, hogy a Föld természeti erőforrásait a megelőző évtizedekben rendkívüli mértékben kiaknázták, sőt kirabolták és hogy az addigi tendencia nem folytatható, mivel ökológiai katasztrófához vezet. A Római Klub tudósai extrapolálták az addigi tendenciákat és azt feltételezték, hogy a környezetgazdálkodás kérdéseiben nem sikerül alapvető fordulatot elérni. Bognár József véleménye szerint *„a hidroszféra és bioszféra további romlása nem szükségszerű, ezt a viszonyt azonban, amelyet az ember a termelés során a természettel kialakít, meg kell változtatni és tudomásul kell venni, hogy a természet nem élettelen tárgy, hanem különböző folyamatoknak és e folyamatok törekeny egyensúlyviszonyainak összessége. Ha a technikai eljárások során e folyamatokat és egyensúlyviszonyokat megzavarjuk, akkor rendkívül negatív következményekkel kell számolnunk”.* (111. o.)

A közgazdasági feltételrendszer átalakulása az 1970-es években is és a XXI. század második évtizedében is alapvetően megváltoztatta a világgazdasági feltételeket és új stratégiák kialakítását követelte meg. Az eredményesen alkalmazkodó országok közül pl. Németország (az NSZK) exportárait sikeresen növelve, 1987-re ledolgozta a két olajárrobbanás okozta cserearányromlást. (Igaz, ehhez az 1986. évi kőolajár-csökkenés is hozzájárult). A jelenlegi helyzetben új paradigmára lenne szükség, de ilyenről a mai Európában egyelőre nem beszélhetünk.

A mai helyzetre is vonatkozik és elgondolkodtató Bognár József 40 évvel ezelőtti megállapítása: *„Ha az olajat már energiahordozóval kívánjuk helyettesíteni, úgy meg kell vizsgálnunk az olaj, illetve az olajat helyettesítő cikkek árai közötti viszonyt. Ha a helyettesítés világgazdasági szempontból fontos követelmény, úgy a helyettesítésnek is jövedelmezőnek kell lennie... Más megközelítéssel élve, az olajárnak el kell érnie azt a színvonalat, amely mellett a helyettesítő termékek előállítása gazdaságos”.* (114. o.) Bognár fontos gondolatához azt fűzném hozzá 40 év után, a jelenlegi helyzetben, hogy a helyettesítési folyamatokat ma még gondosabban kell mérlegelni, mert hatásmechanizmusuk

bonyolultabbá vált és egyre több kapcsolódó hatást kell figyelembe venni. Például a bio-üzemanyagok termelésének nem szabad elvenni a területet az élelmezéshez szükséges agrártermeléstől.

Bognár elemezte azt is, hogy az energiahordozók importja nagyon megterhelte sok ország kereskedelmi és fizetési mérlegét. A fejlődő országokról szólva azt is megállapítja, hogy *„miután a legalacsonyabb színvonalon megállapított szükségletek és megtermelt gabonamennyiségek között évek óta jelentős differencia mutatkozik, nyilvánvaló, hogy lényeges nagyságrendben kell mezőgazdasági termékeket is importálniuk. Tendencia gyanánt feltehető, hogy a világpiacon áron vásárolt kenyérgabona ára is tovább emelkedik”*. (119. o.) Ez a tendencia akkor csak átmenetinek bizonyult, de 2000 után újraéledt és megerősödött.

Bognár a fejlődő országok tartós problémájaként jelölte meg, hogy az agrártermelésük nem tartott lépést a népesség növekedésével, így számos fejlődő országban az egy főre jutó élelmiszertermelés nem növekedett, sőt több afrikai országban csökkent. A kilátásokról ezt írta: *„a legkedvezőbb fejlődés esetén sem reménykedhetünk abban, hogy a fejlődő országok olyan ütemben tudják a mezőgazdasági termelést növelni, ahogyan azt egyfelől a népszaporulat, másrészt a jelenlegi népességnek az éhségsvonal felett való ellátása megkövetelné. A rossz táplálkozás ugyanis a termelés fejlődését is akadályozza”*. (133. o.) Több fejlődő országnak sikerült az elmúlt 40 évben a népességszaporodásnál gyorsabban növelnie agrártermelését, így az egy főre jutó élelmezési mutatók javultak, de a világban az éhséghelyzet ma is nyomasztó.

A világon az időjárási feltételek megváltozása, romlása súlyos gondokat okozott már az 1970-es években és a klimatikus változások kihatásai a mezőgazdaság számára kedvezőtlenebb feltételekkel és gyakoribb szélsőséges időjárási kilengésekkel jártak. Ez a tényező a XXI. század második évtizedében úgy látszik, hogy még akutabb problémává vált. Már az 1970-es években is érvényes volt, azóta pedig méginkább nyilvánvaló, hogy az országoknak a technikai fejlődést egyre újabb és szélesebb területen kell megvalósítaniuk, hiszen a tudományos forradalom kiterjed az orvostudomány, a műszaki tudományok, az interdiszciplináris és összekapcsolódó új tudományterületekre egyaránt.

4. A technikai fejlődés, a multinacionális vállalatok szerepe és a növekedés kilátásai

A technika terjedése és alkalmazása a világban szintén számos problémát vet fel. A korszerű technika az 1970-es években az emberiség túlnyomó többségéhez még el sem jutott, azóta egyes területeken világméretben kirobbanó a fejlődés (pl. információs és telekommunikációs technológia), ugyanakkor a technológiai szakadék a világ legszegényebb és leggazdagabb térségei között tovább növekedett. Bognár József egyértelműnek tekintette, hogy az energiaproblémák megoldásában a nukleáris energia igen lényeges szerepet játszik. A XXI. század második évtizedében az atomenergia kockázataira és a bekövetkezett katasztrófákra az emberiség igen élesen reagált és több fejlett országban napirendre tűzték a nukleáris energiatermelés csökkentését, illetve a belátható időtávban történő leépítését.

Bognár József külön foglalkozik a technikai fejlődés jellegével, a mozgatórugóival, a multinacionális vállalatok szerepével a technika elterjesztésében. A multinacionális cégeknek a technika fejlődésében játszott szerepéről Bognár megállapítja, hogy ezek a cégek *„erős tudományos struktúrával rendelkeznek, gyakran az alap kutatásban is erősek, az innovációban (újításban) és az adaptálásban pedig különösen azok. Emellett a cégeknek kiváló szakember-gárdájuk van és hatalmas termelési és üzemszervezési tapasztalattal, valamint piacismerettel rendelkeznek. E képességek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy egy adott iparág termékeit a világ különböző részeiben értékesíteni lehessen... Működnek arra is, hogy a különböző országokban lévő vállalkozásaik termelési és értékesítési politikáját összevegyék, összehangolják, sőt a fundamentális kérdéseket egy központból irányítsák*.

Ezek a vállalkozások tehát nemzetközi gazdasági szempontból egy objektíve szükséges funkciót végeznek: előmozdítják a technika térben történő decentralizálását, transzferálását. e tevékenység során azonban monopolhelyzetük felhasználásával megszabják e technika terjedésének feltételeit, hiszen ők maguk alapítják meg azon leányvállalatokat, amelyek egy-egy fejlődő országban a szóban forgó termékeket előállítják”. (150. o.) Bognár megállapította azt is, hogy „a multinacionális vállalatok a fejlett tőkés országok gazdasági szempontjából sem töltik be azt a funkciót, amelyet ezeknek szántak, sőt egyes lépéseik keresztezik a kormányzatok gazdaságpolitikáját. Az említett nemzetközi ellenőrzés megvalósítása egyébként a harmadik világ egyik alapvető követelése és ezeket a dokumentumokban is kifejezésre jutó irányzatokat és elgondolásokat a nemzetközi szervezetek zöme (UNCTAD, UNIDO stb.) is támogatja. Ráadásul a most újra jelentkező munkanélküliség következtében a technikailag fejlett országok szakszervezetei is görbe szemmel nézik a multinacionális vállalatok tevékenységét, hiszen azok tőkét, illetve munkaalkalmat exportálnak más országokba, hazai munkanélküliség idején. Feltehető, hogy e sokféle nyomás együttes eredője gyanánt e vállalatok nemzetközi ellenőrzése fokozatosan megvalósul”. (153. o.)

Bognár József jól látta ezt a problémakört, de reménye, hogy a TNC-k nemzetközi ellenőrzése megvalósuljon, az elmúlt 40 évben nem vált realitássá, sőt hatalmuk erősödött az országokkal szemben. A TNC-k globális stratégiája és üzletpolitikája egyre inkább átlépi, sőt keresztezi az országok érdekeit. A TNC-k globális stratégiájával szemben nem sikerült az országoknak egyeztetett nemzetközi szabályrendszert és ellenőrző-mechanizmusokat létrehozni. A nemzetközi intézményrendszer hiányosságainak negatív hatása is mind szembeötlőbb.

Bognár a technikai fejlődés elemzése kapcsán foglalkozik az atomerőművek szerepével az energiaellátásban. Kifejti, hogy az olajárrobbanás előtt az atomerőművek költség szempontból nem voltak versenyképesek az olcsó olaj és szén által működtetett erőművekkel szemben, de a helyzet 1973-ban gyökeresen megváltozott. Bognár azt prognosztizálta, hogy az akkor közeljövőnek tekintett 1980-as években atomerőművek tömeges építésére és működtetésére kerül sor és részben a működtetés technológiai veszélyeire figyelmeztetett, részben arra mutatott rá, hogy a nukleáris energiatermelés során keletkező plutóniumot atombomba előállítására is fel lehet használni, így megnő a nemzetközi biztonság szempontjából a veszély. A világtengerekből történő nyersanyag-kitermelés nemzetközi, gazdasági és politikai kérdéseivel is foglalkozik a szerző. Kifejti, hogy „sokan arra számítanak, hogy a szénhidrogén-termelésnek a fele belátható időn belül a tengerekből jön, de egyéb nyersanyagok is gazdagon állnak rendelkezésre. Nyilvánvaló azonban, hogy a tengeri nyersanyagok kitermelése és feldolgozása érdekében egy új, sajátos technikát kell kialakítani. A tengeri nyersanyag-termeléssel kapcsolatban egyébként is igen komoly nemzetközi politikai, illetve nemzetközi jogi problémák merülnek fel”. (158. o.)

Bognár József állást foglal abban a kérdésben is, hogy célszerű-e a Római Klub több képviselője által propagált zéró növekedés, vagyis célszerű-e megállítani a gazdasági növekedést. Bognár megállapítja, hogy a környezetvédelem növekvő költségeket okoz, és hogy a környezetvédelmi követelmények teljesítése „a növekedés terhére megy mindaddig, amíg a technikai fejlődés nem produkál annyi új és adaptálható újítást, ami és amennyi a költségek növekedésének negatív hatásait ellensúlyozza. (A termelékenység hatalmas növekedésével). A másik alternatíva – amit a Római Klub és mások is felvetettek – járhatatlan, a gazdasági növekedés megállítása ugyanis teljesen lehetetlen”. (163. o.) A zéró gazdasági növekedés célszerűtlen voltát Bognár több oldalról is bizonyítja. A technikai fejlődés elterjesztése, az energiagazdálkodás megnőtt költségei és az élelmiszertermelés területi kiterjesztésének és intenzifikálásának többletköltsége terhet jelentenek, de ezeket a költségeket Bognár szerint vállalni kell és lehet. A jövő kilátásairól szólva optimizmussal ír erről: „Jogos (azonban) az a remény, hogy a technikai fejlődés meggyorsításával és a tudomány sokoldalú segítségével a fejlett

világban oly módon tudjuk előrelendíteni a technikát és növelni a termelékenységet, hogy ez az előbb részletezett többletköltségeket valamilyen módon kiegyenlítsse. Ha és amikor ez megtörténik – amennyiben egyéb tényezők nem szólnak közbe (pl. fegyverkezés stb.) – tovább folytatódik a nemzeti jövedelem és a fogyasztás erőteljes növekedése”. (162. o.)

Bognár József az 1970-es évekbeli világgazdasági korszakváltás lényegét többek között a természeti erőforrások ésszerű kiaknázásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszban látta, felismerte a tudományos-műszaki fejlődés új korszakát, reménykedett az új technológiák elterjesztéséből fakadó termelékenység-növelésben, ami túlszárnyalhatja a költségnövekedést, így lehetséges a gazdasági növekedés és a jólét emelkedése. A megfontolt környezetvédelem révén pedig a gazdasági-társadalmi létfeltételek javulásában bízott. Mindezek a szempontok fontosak, számbavételük szükséges. Sajnos azonban az elmúlt 40 évben a fejlődés, a döntések és a gazdasági folyamatok csak részben alakultak a racionális várakozások és az ésszerű cselekvés kritériumai szerint. A politikai hatalmi erők és a tőkeerő érdekérvényesítésének lehetőségei megnöttek (illetve tovább nőttek), a gazdasági erőfölénnyel élés és visszaélés erősödött. A neoliberais piaci koncepció hegemoniára törekvése és az ún. washingtoni konszenzus azóta kudarcot vallott kísérlete rányomták bélyegüket az ezredforduló előtti, körüli fejlődésre. A XXI. század második évtizedében, a 2008-2009-es válság után, de a fennmaradt és a kiéleződött válságproblémák továbbélése mellett új korszakváltásra van szükség. Az 1970-es évekbeli korszakváltáshoz képest a jelenleginek sokkal átfogóbbnak és mélyebbnek kell lennie.

A világgazdaságban jelenleg a növekedés és a fogyasztás-bővülés kilátásai térségenként eltérően alakulnak. A gyorsabb növekedési ütemű országok (elsősorban Kína és Délkelet-Ázsia) részesedése a világtermelésben és a világkereskedelemben erőteljesen növekszik. Kína a világexportban az első helyre került és a következő években a világimportban is élre tör és élen marad, mivel a nagyobb nemzetközi pénzügyi bizonytalanságok mellett különösen megerősödik az az érdeke, hogy fejlesztési javak importjával és saját fejlesztéssel serkentsé gazdaságát. Az egy főre jutó fogyasztás a belátható időben az USA-ban, a skandináv és a Benelux-országokban, Ausztriában és Németországban marad a legnagyobb, de a belső növekedés lassúbb dinamikája miatt a fogyasztói piac is csak lassan bővül. A fogyasztási javak világpiacán is a gyorsan fejlődő országok gazdagodó rétegei támasztanak növekvő keresletet. E javak világkereskedelmében is gyors átrendeződés tanúi vagyunk és még inkább leszünk a következő években. Kínában már 2013-ban több gépkocsit értékesítenek, mint USA-ban. Ugyanakkor a lemaradó fejlődő országokban a fizetőképes kereslet hiánya még érezhetőbbé válik, az alapvető szükségletek kielégítetlensége nőhet. Más oldalról viszont a fizetőképes fejlődő országokban az élelmiszerkereslet tartós növekedése indulhat be. Ha ez megtörténik, akkor lehet hogy jelentős áremelkedéssel kell számolni a világ agrárpiacán, annak ellenére, hogy a világ mai mezőgazdasági termelési kapacitásai is lehetővé tennék a jelenlegi, sőt nagyobb világnépesség megfelelő élelmiszerellátását.⁵ Más elemzők szerint keresletnövekedés lesz ugyan, de az agrártermékek általános áremelkedése nem várható.

A nemzetközi válságkezelés szempontjából Bognár arra a következtetésre jut, hogy *„az új eszközök közül legfontosabb a koordináció, a nemzetek közötti együttműködésnek a kölcsönös érdekek egyensúlyára épített variánsa, amely az egyes lépések következményeit éppenséggel figyelembe veszi a nemzetek és a közösségek közötti kapcsolatokban, mint a természeti tényezőkkel kialakított viszony során”.* (165. o.)

Bognár József az 1973 utáni évtizedre a gazdasági növekedés lelassulásával számolt. A növekedés lelassulásának fő okai között az energia megdrágulását, a mezőgazdasági termelés feltételeinek romlása miatti növekvő beruházás-igényt említette. Az agrártermelés költségtényezői között

⁵ Lásd Somai Miklós részletes elemzését a világ mezőgazdasági és agrárkereskedelmi helyzetéről (2012)

rámutatott arra, hogy a korszerűbb termelés komplexebb technológiát, képzettebb munkaerőt, nagyobb hozamú nemesített fajtákat és több műtrágyát, növényvédőszer igényel. A készletezés és a szállítási költségek növekedése is árfelhajtó tényező.

40 évvel később, korunkban a világgazdaság jelentős részét, főleg Európát és Japánt a tartósan lassú növekedés jellemzi, míg a feltörekvő fejlődő országok egyrésze (Kína, Délkelet-Ázsia és egyes latina-amerikai országok) tartósan gyorsabb növekedési pályára kerültek, de ez együtt jár jelenleg a nyersanyag- és energiaigényesség aránytalanul magasabb növekedésével, a természeti erőforrások nagyfokú igénybevételével és a környezetszennyezés aggasztó romlásával.

5. A munkaerőpiac és a foglalkoztatási probléma kiéleződése

A termelési tényezők közül Bognár József nyomatékosan hangsúlyozza a munkaerő szerepét. *„Bonyolultabb termelési feladatok eleve képzettebb munkaerőt követelnek a globális vagy részleges nemzetközi programok megvalósításán működő, magasan kvalifikált munkaerő javadalmazása igen magas, a munkaerő növekvő szervezettsége magasabb bérköltségeket indukál. A globális vagy bilaterális (multilaterális) programok megvalósításán működő, magasan kvalifikált munkaerőt, amely otthon is magas fizetést élvez és kedvező körülmények között él, erősen kell ösztönözni annak érdekében, hogy szokatlan klimatikus és társadalmi körülmények között munkálkodjék, veszélyeknek tegye ki magát, vállalja a kedvezőtlenebb körülményeket”.* (179. o.)

Bognár érdekesen írt arról, hogy a világgazdasági szereplés szempontjából egyre kevésbé a földrajzi helyzet a meghatározó, hanem mindinkább a technikai fejlettség: *„Amennyiben a magyar gazdaság jövője lehetőségeit taglaljuk, úgy ebből a közhelyeszerű megállapításból indulhatunk csak ki, hogy a mi legfőbb tőkénk ma a magasan kvalifikált munkaerőben van és ebbe a kategóriába én a jó szakmunkásoktól a konstruktőrig, vagy kiváló mezőgazdászokig mindenkit beleérték. A gazdasági növekedés egyéb tényezőinek, így az energiának és nyersanyagoknak, a tőkének és általában a munkaerőnek (nem a kvalifikált munkáról van szó) szűkében vagyunk”.* (102. o.) A magasan kvalifikált munkaerő foglalkoztatásának haszna 40 évvel ezelőtt belföldön elsősorban az államnál realizálódott. A magasan kvalifikált munkaerő bére Magyarországon a Nyugathoz képest rendkívül nyomott volt, vagyis az állam az ingyenes képzés és juttatások költségeit később az alacsony béreken keresztüli elvonás révén gyűjtötte be.

Érdekes, hogy az 1970-es években a munkaerő szűkösségéről beszél, ami az olcsó betanított munkaerő iránti akkori túlkereslet és egyúttal a kapun belüli munkanélküliség hatását tükrözi. Mai szemmel nézve, viszont furcsa, hogy a kvalifikált munkaerőt nem tartotta szűkösnak. Ismeretes azonban, hogy már ebben a korban megkezdődött a segédmunka és a betanított munka valódi értékteremtő képességének erodálódása és a minőségi munka felértékelődése, igaz ez a torz belföldi és KGST-árakban alig, illetve igen lassan tükröződött. Helyesen jelölte meg a fejlődés fő irányát Bognár, amikor megállapította, hogy *„előrehaladnunk csak a minőség területén lehet, legjobb képességeink felhasználásával és korszerű struktúrában. Nyilvánvaló, hogy olyan exportra kell törekednünk, amelynek keretén belül nemcsak árukat viszünk ki, hanem összefüggő technikai rendszereket, ismereteket és szolgáltatásokat is”.* (102. o.) Bognár József az intenzív fejlődés kulcsának a technológiai fejlesztést és a progresszív ágazatok kiépítését tartotta, ezektől várta a megújulást, ezért a forrásokat a fejlesztésre akarta koncentrálni.

A foglalkoztatás alakulása, az aktivitás és a munkanélküliség problémája az 1974-75-ös válságban is hangsúlyosan jelentkezett, de a munkaerőhelyzet, különösen Európában és a fejlődő világ nagyrészen, évtizedről évtizedre romlott. Az új munkahelyteremtések ellenére a munkanélküliségi ráta időről időre magasabbra szökött és a foglalkoztatási problémák még akutabbá váltak. A korunkban

jelentkező fejlődési tendenciák azt mutatják, hogy a növekedés, a beruházások és a foglalkoztatás összefüggése a korábbinál bonyolultabbá vált, és minősége, jellege is megváltozott. A foglalkoztatás bővítéséhez szükség van növekedésre, de a növekedés önmagában nem biztosítja a munkanélküliségi probléma megoldását. Az alacsony szakképzettségű, viszonylag kevés hozzáadott értéket termelő munka leértékelődése és tőkével való helyettesítése fellendülés idején is folytatódik, mert a fajlagos termelési költségek csökkentése ezt követeli meg. A modernizáció hatása a munkaerő-piaci helyzetre kettős: felgyorsítja az alkalmazkodási folyamatot és annak kényszereit is a munkaerőpiacon (a nem rentábilis munkahelyeket felszámolják), de egyidejűleg tartós keresletet támaszt magasan szakképzett munkaerő iránt.⁶

A gazdasági növekedés és az ennek minőségi oldalát is tükröző fejlődés a modernizáción alapul, s maga is erősen visszahat az utóbbira. A modernizáció a fejlődés megalapozója, indukálja és a versenyképes munkahelyek teremtésének bázisa. Figyelembe véve azt az alapvető tendenciát, hogy a modernizáció tömegesen szüntet meg régi, elavult munkahelyeket, míg jóval kevesebb számban teremt versenyképes újakat, a tapasztalatok szerint a probléma enyhítésének fő útja az innovációs beruházások ösztönzése és az oktatáspolitikai fejlesztése, mert ezek határozzák meg a foglalkoztatás kilátásait. A vállalatok a profitnövelés és versenyképesség-javítás érdekében arra töreksznek, hogy fajlagosan (a kibocsátáshoz képest) egyre kevesebb munkaerő-kiadás merüljön fel. (Könnyebb ugyanazt a profitot pl. 10 százalékos létszámcsökkentéssel elérni, mint a kvázi stagnáló, alig növekedő piacokon 10 százalékos piacbővítést véghezvinni). A jövedelmek alakulása miatt ma erősen kereslethiányos gazdaságban élünk. Az új világgazdasági korszakváltásnál ennek orvoslását is kell keresni, új növekedési és foglalkoztatási pályára van szükség.

A gazdasági fejlettségi és életszínvonalbeli különbségek alapvetően kétirányú migrációt ösztönöznek: „keletről nyugatra” és „délről északra”, a fejletlenebb területekről a fejlettebbek irányába vonzzák a munkaerőt. Ugyanakkor a magasabb bérek és azok járulékos terhei miatt a területeken a legerősebb a modernizációs törekvés, az élők munkája technikával történő helyettesítésére, a fajlagos termelési költségek csökkentésére.

A fenntartható minőségi fejlődés megvalósítása a termelékenység és a foglalkoztatottság növelésének összeegyeztetését igényli. A foglalkoztatás növelése a fejlesztés záloga, a termelékenységet a növekvő és javuló minőségű foglalkoztatottság bázisán lehet és kell elérni. Az erőforrások allokációjában nyilvánvalóan javuló hatékonyságra van szükség.

Bognár részletesen taglalja a világgazdasági kölcsönös függőségek alakulását. Ezt írta 1976-ban: „A világgazdaságon és a nemzetközi politikán belül eddig soha nem látott intenzitásban, kiterjedésben és mélységben jelentkezik az interdependencia jelensége... Korunkban a „párhuzamos világtörténelmi folyamatok” végleg átadják helyüket az interdependens folyamatoknak és történéseknek. E megállapítás a nemzetközi gazdaság és politika valamennyi szférájára vonatkozik: az egyes áruk és nyersanyagok termelésére, az egyes országok konjunktúrájára és a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek (különböző világgazdasági koncepciók) működésére és fejlődésére. Napjainkban és különösen a közeljövőben a világgazdaságot olyan termelési egyezmények, ár- és piaci megállapodások, hosszú lejáratú áru-, technika-, és tudáscsere egyezmények hálózzák be, amelyek az egyes szakmák fejlődését vagy visszaesését döntő mértékben meghatározzák. Ezen egyezmények, egyéb megállapodások és folyamatok következtében a nemzeti piacok keresletének fejlődése vagy stagnálása döntően befolyásolja más országok termelési és fejlődési lehetőségeit”. (197. o.)

⁶ E problémakörben átfogó elemzéseket publikáltak az MTA KRTK Világgazdasági Intézetének kutatói: a humán erőforrás és a K+F mikrogazdasági aspektusairól Szanyi Miklós, Szalavetz Andrea, makrogazdasági vonatkozásairól Kőrösi István, a foglalkoztatás kérdéseiről Artner Annamária.

A világgazdasági kapcsolatrendszer az elmúlt 40 évben sokkal sokrétűbbé és multipolárisává vált, az országok gazdasági és politikai érdekérvényesítő képessége tovább differenciálódott, sőt az egyik terén való meggyengülést a másik dimenzióban igyekeznek ellensúlyozni. Az érdekek heterogenitása a politikák különbözőségére is vezet, így a divergencia megerősödött pl. az EU-ban (Nagy-Britannia külön érdekei, a mediterrán országok válsága nyomán). A növekedést a pénzügyi válságok súlyosan akadályozzák, az adósságszolgálat, a reál szféra fejlesztése, azaz a beruházások elől von el forrásokat. A külkereskedelmi és fizetésimérleg-többlettel rendelkező országokban sem megfelelő a növekedés a termelési és piacproblémák miatt.⁷ A tartósan aktív fizetési mérlegre és ugyanakkor a belföldi piac lassú növekedésére eklatáns példa Németország.

A világproblémákról Bognár megjegyzi, hogy *„e problémák nem oldhatók meg a nemzeti gazdaságokra tagolódo világgazdaság jelenlegi institutionális rendjében, de ez a rend jelenleg nem helyezhető hatályon kívül”*. (199. o.) Kifejti, hogy a világproblémák megoldására új intézményekre és mechanizmusokra van szükség. Ezeknek a mechanizmusoknak a kialakítása bonyolult folyamat és csak fokról-fokra valósítható meg. A világgazdasági változások hosszú távú tényezői között nagy súllyal szerepel *„a gazdasági harc a gazdasági hatalom, a termelési tényezők és a jövedelmek újraelosztásáért”*. (209. o.)

1976-ban Bognár József hosszabb távon a nagyobb fellendülés és nagyobb mérvű stabilitás korlátozó tényezőiként a következőket említi meg: *„a, termelési költségek elkerülhetetlen növekedését (más kérdés az, hogy hosszabb távon a költségek növekedése előmozdíthatja a technikai fejlődést), b, az inflációs folyamatok feltehető megerősödését a gazdasági tevékenységek kiszélesedése esetén, c, az államok növekvő eladósodását és a fizetési mérlegek hiányát, d, a munkanélküliség bizonyos színvonalának fennmaradását (jelenleg a munkanélküliség 4-8 % között mozog a fontosabb tőkés országokban, feltehető, hogy csökkenni fog, de 2-5 % közötti nagyságrendben továbbra is fennmarad), e, a kapacitások kihasználása a tőkés viszonyok között optimálisnak tekintett 85-90 %-nál lényegesen alacsonyabb lesz, f, a tőkés világ belső politikai struktúrái növekvő nehézségekben szenvednek”*. (212. o.) Bognár ebből azt a következtetést vonta le, hogy a gazdasági növekedés korábbi „aranykori” üteme (évi 4-5 %) többé nem áll helyre és a világgereszkedelem is lassabban fog fejlődni, mint korábban.

6. Magyarország világgazdasági kapcsolatrendszerének fő tényezői

Bognár József Magyarországra vonatkozóan 1976-ban rámutatott arra, hogy *„a gazdasági fejlődés intenzív periódusának megindulása óta: a, növekvő mértékben importálunk technikát, b, olyan speciális anyagokat és félkész termékeket, amelyeket a korszerű technika által megkövetelt minőségben még nem állítunk elő, c, pótlólagos fejlesztési eszközöket (hitel) veszünk igénybe. Ilyen körülmények között az árucserre során a technikai színvonal emeléséhez és a beruházások növeléséhez szükséges eszközökhöz jutunk ; azaz az importnak gazdaságfejlesztő, tehát gazdaságstratégiai hatása van”*. (217. o.)

Bognár kifejti, hogy *„jelenleg (viszont) a magyar népgazdaság fejlődését (a növekedési ütem, az egyensúly és azzal együtt az életszínvonal-emelkedés rátájának fenntartását) exportunk strukturális és viszonylati korlátai fenyegetik. Más megközelítéssel élve: exportunk strukturális és viszonylati korlátai jelentik további gazdasági fejlődésünk szűk keresztmetszetét”*. (222. o.)

Az 1973 utáni helyzetben nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország nem tudja a növekedéshez szükséges külgazdasági egyensúlyt elérni. Az export-struktúra gyengesége egészen a rendszerváltásig

⁷ Az eurózána adósságválságának kezeléséről lásd Rácz Margit stratégiai elemzéseit. A pénzügyi integráció mélyítésével kapcsolatban a szuverenitási kérdések és a finanszírozás terén találjuk a legnagyobb ellentétet. Rácz Margit mélyen elemzi ezek okait és hatásait. (Rácz, 2012)

fennmaradt, utána pedig az export-szerkezet több mint 70 százalékban átalakult ugyan, de ez derivátum, azaz a magyarországi, de nem magyar cégek teljesítményét tükrözi, így az exportbevételek növekedéséből is elsősorban ők profitálnak.

Összefoglalásában Bognár professzor hangsúlyozza, hogy *„a jelenlegi változások fordulatot jelentenek az institutionális rendszerében is megújuló világgazdaság II. világháború utáni történetében. A gazdaságtörténet ezen új periódusában a múltból történő fokozatos és sikeres kibontakozás egyre inkább átadja helyét azon útkeresésnek, amelyet a sok tudományos-gazdasági és politikai bizonytalanság által megkérdőjelezett jövődjé jobb megközelítése tesz szükségessé”*. (225. p.) Zárógondolataiban Bognár rámutat arra, hogy *„e változások alapjaiban érintik (befolyásolják) a magyar gazdaság növekedési feltételrendszerét egy olyan időpontban, midőn a gazdaság a világfolyamatokra – ismert okokból – érzékenyebbé vált”*. (225-226. o.) E hatások előjelét egyértelműen negatívnak jelöli meg a szerző és a kilábalás eszközeként az exportkoncentrációt és a konvertibilitás alapvető feltételeinek megteremtését jelölte meg. 1976-ban ezek a távolabbi jövőt vetítették előre, ez utóbbi azonban még nem tartozott a reálisan megvalósítható lehetőségek közé.

Napjainkban a fentiekhez képest alapvető változások mentek végbe. Már a rendszerváltás után röviddel természetessé vált a konvertibilitás megteremtése, ez teret nyitott azonban nem csak a tőkeimportnak, hanem a tőkekiáramlásnak is, amely évente a megtermelt magyar nemzeti jövedelem rekordnagyságú lecsapolásához vezetett. A spekulatív tőke beáramlása nem a reál beruházásokat növeli, hanem a bankokban elhelyezve és a külföldinél magasabb kamatot elérve tetemes nyereséggel távozik az országból, pénzügyi veszteséget okozva. Az export-koncentráció a rendszerváltás óta és jelenleg sem játszik szerepet a kivitel fejlesztésében. Az export földrajzi viszonylati szerkezetét elsősorban az adottságok határozzák meg, de a dinamikus viszonylatok tudatos fejlesztése az exportnövelés fontos forrása lehet. (Napjainkban lásd Németország Kínával és Délkelet-Ázsiával kapcsolatos exportpolitikáját). Az import földrajzi diverzifikálása ellátás-biztonsági okok esetén fontos. Az export termékstruktúrájának nem a koncentrációja, hanem a természetes diverzifikálása ésszerű, minél jobb specializáció mellett.

A világgazdasági korszakváltás elemzéséhez szorosan kapcsolódnak azok a meglátások, amelyeket Bognár József *„A magyar gazdaságpolitika és a világgazdaság kapcsolata”* c. tanulmányában 1976-ban leírt. A magyar külgazdaság és a világgazdaság összefüggéseiről szólva abból indult ki, hogy *„soha nem volt így összeforvva a magyar gazdasági lehetőségeknek a problémája a külgazdasági szituációval, mint most, és ezek a kölcsönhatások a magyar gazdaság és a külgazdasági viszonyok között a következő évtizedekben tovább fognak erősödni”*. (1. o.) *„A külgazdaságnak a növekvő szerepe azt jelenti, hogy beruházási döntéseket, a gazdasági struktúra fejlesztését, a technika-fejlesztés irányait, mechanizmusait nem lehet elhatározni anélkül, hogy azokat a külgazdasági tényezőket, amelyek másképp alakulnak, mint korábban, figyelembe ne vegyük”*. (u.ott).

Röviden megállapítja, hogy Magyarországon és az ún. szocialista országokban *„hiánygazdaság alakult ki, mert a disztributív viszonyok megfelelő figyelembe vétele és ellenőrzése nélkül tisztán termelésre alapozott tervezés szükségszerűen hiánygazdasághoz vezet. Oda is vezetett minden szocialista országban. Ha valaki nekem nem hinné el, akkor a gyakorlatban kialakult helyzetnek nyugodtan elhiheti ezt a megállapítást”*. (2. o.) Rámutatott arra, hogy a világgazdaságban egészen új folyamatok jöttek létre. Megjegyzi, hogy *„gazdaságilag is beállt a kölcsönös függőségeknek egy különleges viszonya. A közgazdaságtanban általában véve az volt a felfogás, hogy a gazdaság egyre nemzetközibbé válik, de ez együtt jár azzal, hogy a politikai viszonyok is megváltoznak. Ennek következtében sok dolognak a nemzetközi szinten való szabályozása válik lehetségessé vagy mások egyenesen arról beszéltek, hogy a nemzeti kérdések elveszítik jelentőségüket”* (3. o.)

Bognár rámutat arra, hogy a világgazdaságot akkor több mint 180 nemzetgazdaság alkotta és a különböző nemzetgazdaságok a sajátos érdekrendszerüknek megfelelően cselekszenek. A világgazdaságban a nemzetgazdaságok sajátos entitást alkotnak, cselekvésük eredményei sok bonyolult folyamat eredőjeként összegződnek. A világgazdasági változások ugyanakkor egyre közvetlenebbül hatnak az egymástól távoli országokban is. *„Mitől függ az, hogy Magyarország milyen magas kamatot fizet a hitelei után? Az amerikai költségvetési deficittől”.* (3. o.) Bognár sommás válasza nagyon találó.

40 évvel később, napjainkban rendkívül hektikusan mozognak a kamatok és az árfolyamok. A 2008-2009-es válságra a fejlett országok nagyrésze (az USA és az EU-országok is) kamatleszorítással reagáltak. (Nulla vagy nulla közeli jegybanki alapkamatok). Magyarország 2008 őszén éppen ellenkezőleg, 3 százalékkal felemelte jegybanki alapkamatát, amelynek 8 százalék fölötti értéke addig is extrém magas volt. Az eladósodás így nem csak meggyorsult, hanem meg is drágult.

Az egyensúlyhiányok finanszírozása a világban a jegybanki alapkamatok csökkentésével nem vált hasonló mértékben és automatikusan olcsóbbá, mivel a hitelezők a kockázati felárak növelésével igyekeztek érdekeiket érvényesíteni. Az alacsony kamatoktól a reál beruházások és a konjunktúra megélénkülését várták, de a termelési és a piaci feltételek kedvezőtlen volta, a gyenge profitkilátások és a bizonytalanságok miatt a konjunktúra időleges élénkülése hamar kifulladt.⁸

A hatalmas adósságállományok fedezése a különböző országoknak eltérő terhet jelent. Az USA helyzete speciális a dollár nemzetközi szerepe miatt és annak következtében, hogy a FED saját hatáskörben bocsátja ki a pénzt, bár a pénzkibocsátás az USA Kongresszusa által rögzített szövetségi adósságplafonba ütközik. Nagyarányú az USA államkötvény-kibocsátása is, így eddig fedezni tudta növekvő deficitjét, amelyekkel szemben Kína rendkívül megnőtt dollártartalékai állnak (2012 végén több mint 3300 milliárd dollár). A nemzetközi pénzpiacok tőkeszükségletét az adósság miatti hiteligények nagyon megnövelik, ami a kamatfelárakon ; kockázati felárakon és díjakon keresztül megdrágítja a finanszírozást. Így Magyarországnak és más országoknak is, saját javuló teljesítmény ellenére, a nemzetközi fejlemények miatt, amit nagymértékben a pénzügyi spekuláció mozgat, növekvő kamatterhekkkel kell gyakran szembenézniük. Ugyanez érvényes a spekuláció miatti árfolyam-ingadozások nagyobb kilengési amplitúdójára is.⁹

Bognár elemzésében hangsúlyozza, hogy a világgazdaságban az egyre nagyobb függőség egyre nagyobb mértékű együttműködés szükségességét is jelenti. Megállapítja, hogy *„a tőkés világgazdaságban jelenleg (1976-ban) óriási kínálati túlsúly van. Ez a kínálati túlsúly a gyors technikai fejlődéssel függ össze. Hihetetlen mértékű termelékenységnövekedés következett be. A technikai fejlődés azonban elsősorban nem a termelést forradalmasította, hanem az információs és a szolgáltatási rendszereket”.* (5. o.).

Bognár szerint *„Az a veszély fenyeget bennünket, hogy harapófogóba kerülünk a világgazdaságban. A harapófogón én azt értem, hogy egyrészt vannak olyan országok, amelyek technikailag fejlettebbek, mint mi vagyunk (Nyugat-Európa, USA stb.), de felléptek a világpiacon*

⁸ A világgazdasági válság elhúzódásának mélyebb okairól átfogó elemzést nyújt Farkas Péter. Jól emeli ki azt az alapvető tény, hogy *„sem a megszorítások, sem a mesterségesen teremtett tökebbőség nem hoz megnyugvást”.* (Farkas, 2012, 46. old.)

⁹ A világgazdasági növekedés jelenlegi meghatározó tendenciáiról és hatótényezőiről Farkas Péter nyújt friss elemzést, a világkereskedelem tendenciáit átfogóan Kiss Judit elemzi, az országok versenyképességét pedig a World Economic Forum és az International Institute for Management Development adatainak tükrében részletesen Szanyi Miklós mutatja be. In: A változó világgazdaság. Bp. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 2012

irtóztos erővel a délkelet-ázsiai országok is, amelyek rendkívül alacsony munkabérral a legfejlettebb technikát produkálják”. (7. o.).

Bognár József már az 1970-es években nagyon világosan látott egy azóta rendkívül kiéleződött problémát. Az elmúlt 40 évben az Európát szorító „harapófogó” két szára egyre inkább zárult, az USA nyomasztó technológiai fölénye tovább erősödött és a délkelet-ázsiai országok előretörése is a világgazdaság egyik alaptendenciájává vált. A XXI. századi világgazdasági korszakváltásnak ezek jellegzetes meghatározó tényezői.

Bognár meghökkentőnek tartotta a délkelet-ázsiai verseny mértékét és arról is írt, hogy az USA-nak deficitje van a Dél-Koreával folytatott kereskedelemben és megemlíti, hogy *„Ázsiában vannak még kimeríthetetlen embertartalékú országok, mint Kína felgyorsította a saját gazdasági fejlődését”. (8. o.).*

A magyar külgazdaság importjának elemzése során megállapítja, hogy *„energiánk nincs elég, nyersanyagunk sincs elég és technikánk sincs elég. A technikát is importálnunk kell, mert elképzelhetetlen, hogy egy tízmilliós országban mindenfajta technikát ki tudjanak fejleszteni. Egy olyan tudományos kapacitással rendelkező kisméretű ország, ahol 18-20 ezer kutató van, nem képes a kapacitások terén versenyezni olyan országokkal, ahol 2 millió tudományos kutató van, sokkal jobban felszerelve, eszközökkel ellátva és sokkal jobban finanszírozva”. (9. o.).*

Az export fejlesztésének kérdéséről Bognár megjegyzi, hogy nem mennyiségi, hanem minőségi strukturális és technológiai fejlettség kérdése a versenyképesség. Azt is kiemeli, hogy a világpiacon kialakult versenyben nem csak az országok termelése, hanem egész gazdasági feltételrendszere versenyez. Rámutat arra is, hogy a világgazdaságban a gazdaságpolitikák versenye is folyik, és ha Magyarország nem képes helytállni, akkor lesüllyed és másfél évtizeden belül Indiához és hasonló országokhoz viszonyítva is lemaradás fenyegeti. Hangsúlyozza az exportorientáció szükségességét és azt, hogy – szerinte - nem a hitelfelvételek okozzák a problémát, hanem az, hogy külkereskedelmi és fizetési mérleg deficit mellett nincs miből visszafizetni.

A hitelfelvételek Bognár József pozitív felfogásában a fejlesztéshez szükségesek, ő ebben növekedést és fejlődést ösztönző eszközt látott elsősorban. Nyilvánvaló azonban, hogy a hitelfelvétel feltételeinek bizonytalanságai, az eladósodás megugrása, párosulva a kamat- és árfolyamváltozások (számunkra romlás lehetőségével), már 40 évvel ezelőtt is komoly veszélyt jelentett. Az eladósodás következményeinek drámaivá válása Magyarországon és Lengyelországban már az 1970-es évek végén súlyos tehernövekedéssel járt. A japán jen kamat- és árfolyam-emelkedése 1982-ben a fizetéképtelenség szélére sodorta Magyarországot, amelytől csak a Nemzetközi Valutaalaphoz való csatlakozás mentette meg, újabb hitelekkel, súlyos áron. Megjegyzendő, hogy az újabb hitelfelvételek sem újabb fejlesztést, sem fogyasztásnövelést nem szolgáltak, kizárólag az adósságtörlesztést. Az adósságlavina nyomás a rendszerváltásig Magyarország adósságállománya 21 milliárd dollárra emelkedett.

Bognár egyértelműen leszögezi, hogy *„olyan helyzet kell, hogy annyira meg tudjuk őrizni a magyar gazdaság nemzetközi tekintélyét, hogy hitelképesek legyünk”. (17. o.).* A világpiacon szerinte *„azt senki sem nézi, hogy több marhát vittem ki, de 30 százalékkal kevesebb volt az árbevétel. Az árbevétel a döntő, nem a kivitt darabszám” (19. o.).* A rendszerváltáskor is ez a két tehertétel súlyosnak bizonyult és 2010 után újra a megromlott hitelképességet kellett helyreállítani és a külkereskedelmi mérleget javítani. Magyarország külkereskedelmi mérlege jelenleg aktív, de a magyar exportbevételek mintegy négyötödét a nálunk megtelepedett külföldi nagyvállalatok realizálják, így a haszon nagy részét is ők fölőzik le.

Bognár akadémikus azzal zárja tanulmányát, hogy „*a felnőtt felelősségtudattal rendelkező, több mint ezer éves nemzet ma jelentős műveltséggel, hagyatékokkal, hagyományokkal van felvértezve. Itt mindenkinek részt kell vennie azokban az erőfeszítésekben, amelyek országunk helyzetének megjavítására irányulnak*”. (21. o.).

7. 40 év után – új korszakváltás a világgazdasági változások tükrében

Az 1970-es években a Bretton Woods-i rendszer bukása és a kétszeri olajárrobbanás tette világossá azt, hogy mélyebben lévő okok miatt világgazdasági korszakváltásra volt szükség. Ezek a mélyebb okok összefoglalva: A világgazdasági-világpolitikai kapcsolatrendszer átalakulása, a tudományos-műszaki fejlődés új szakasza, a racionalizáló, munkahely-megtakarító automatizáló beruházások előretörése, a környezetterhelés tarthatatlan mértéke, az állam és a piac diszfunkciónak elmélyülése, a költségvetési, külkereskedelmi és fizetésimérleg-deficitek megnövekedése voltak (többek között). Az USA tévesztése, a TNC-k előretörése, az FDI nagyarányú expanziója és a világpiacon a keresleti-kínálati pozíciók megváltozása, valamint a Bretton Woods-i rendszer felbomlásának következményei együttesen szerepelnek az 1970-es évekbeli világgazdasági korszakváltás okai között. A világgazdaságban az 1970-es években sok tekintetben új korszak kezdődött, amelyben átalakult a világgazdasági kapcsolatrendszer, a közép- és kelet-európai országokban pedig a változások a rendszerváltáshoz vezettek. 1989-90, a rendszerváltás nem csak a közép- és kelet-európai országokban volt mérföldkő, hanem a világgazdaságban is és a bipoláris dominanciájú világrendszer felbomlott, helyébe egyre inkább a multipolarizálódó világrendszer lépett. Ez a folyamat a XXI. század második évtizedében méginkább a heterogenitást növeli.

Ebben a helyzetben a kiút keresésben fontos az emberi erőforrás minősége, szerkezete és ezek alakulása, mivel ez a foglalkoztatás bázisa. A jobban képzett emberi erőforrás nagyobb humán tőkét képvisel, nagyobb a jövedelemtermelő-képessége és javítja a munkaerőpiac kilátásait, növekedhet a foglalkoztatottak száma és minősége. Nagyobb jövedelemből több juthatna az egyéni fogyasztásra és megtakarításokra (de a bérrestrikciók miatt nem jut!), ugyanakkor a több befolyó adóból (szja+áfa) stabilizálni lehetne a költségvetést, illetve az egészségügyi és nyugdíjjárulék-befizetések növekedése esetén enyhíteni lehetne a nagy ellátó rendszerek pénzügyi egyensúlyhiányát.

A humántőke-fejlesztés és a foglalkoztatás bővítése az értékteremtés, jövedelem-növekedés és a befizetések növekedése révén javíthatná az egészségügyi és a nyugdíjrendszer fenntarthatóságát, finanszírozhatóságát. Ennek feltétlenül ésszerű, családbarát gazdaságpolitika egészébe kell illeszkednie.

Napjaink kulcskérdése az Európai Unióban, s benne Magyarországon is, miként lehetne egyszerre biztosítani a megfelelő gazdasági növekedést, a pénzügyi egyensúlyhiányok csökkentését és a versenyképesség növelését, az európai szociális piacgazdaság elért jóléti színvonalának lehetőség szerinti megőrzése mellett.¹⁰ Rendkívül komplex elméleti, gazdaságstratégiai, gazdaságpolitikai és gyakorlati kérdéssről van szó. Egyértelmű megoldási recept egyelőre nem található, de a gazdaság, a gazdaságpolitika és a politika szereplőinek e problémák együttes kezelésére kell (kellene) koncentrálniuk. A 2008-2009-es válság újra nyilvánvalóvá tette, hogy a reálgazdaság és a pénzügyi szféra spekulációs felfúvódása közötti szakadék elmélyülése drámai válsághoz vezet.

8. A humán tőke – a felzárkózás egyik kulcstényezője

¹⁰ Magyarországnak a felzárkózás érdekében egyszerre kell figyelembe venni a világgazdasági, az integrációs és a regionális adottságokat, követelményeket és lehetőségeket. A visegrádi országok, köztük Magyarország pozícióit összehasonlítva elemzi Novák Tamás (2012)

A XXI. század elején a humán tőke felértékelődésének vagyunk tanúi. A XX. század nagyobbik részében a fejlődés kulcstényezője a pénztőke és annak dologi tőkévé változtatása, azaz a beruházások voltak. Mindkét világháború után nyilvánvaló volt a tőkehiány, a dolláréhség. A tőkehiány mutatkozott a növekedés legfőbb akadályának, a legszűkösebb termelési tényezőnek, ezért ezt kellett a legjobban megfizetni, ami miatt megnőtt és magas maradt a tőketulajdonosok részesedése a megtermelt új értékéből. A fejlett országokban a standard termékek piacának telítődése, a rentábilis beruházási lehetőségek többszöri visszaesése, a nettó profitráták csökkenése, az adó- és különösen a járulékkerhek növekedése negatív hatásokkal járt. A fejlett országok nagyvállalatai, elsősorban TNC-i profitmaximalizálási stratégiájukat egyre inkább a fajlagos költségzínvonal leszorítása révén látták és látják megvalósíthatónak. Az FDI-exporttal a tőke, a technika és a munkahelyek tömeges kitelepítése folyik Európából. Alapvető probléma, hogy a reálgazdaságban megvalósított beruházásokkal elérhető adózás utáni, nettó profitráta tartósan és lényegesen elmaradt a spekulatív tőkepiaci befektetések nagyobb kockázatú, de nagyobb hozammal kecsegtető eredményétől. 2008-2009-es válság fejleményeiben ez is jól tükröződik. A kamatokat és osztalékokat végső soron csak a reálgazdaságban megtermelt profitokból és jövedelmekből lehet (lehetne) fizetni, az utóbbiak nélkül a pénzügyi válságból kilábalni nem lehet.¹¹

Korunk alapvető társadalmi-gazdasági gondjai összefüggő láncolatot alkotnak. A legfőbb létkérdés maga az ember és sorsának alakulása, a felemelkedés vagy lesüllyedés. Ez jelentkezik világméretben, a nemzetgazdaságokban, a vállalatok, a közösségek, a családok, egyének szintjén egyaránt. A gazdasági fejlődés üteme, minősége, szerkezete, a drámaivá vált pénzügyi egyensúlyhiányok kezelése, csökkentésének kilátásai, a versenyképesség alakulása, a világgazdasági térnyerés vagy térvészítés döntő mértékben függ az emberi erőforrás fejlettségétől, annak alakulásától. A képzés, a humántőke fejlesztése csak akkor vezethet eredményre, ha az megfelelően hasznosulhat is, a magasabb képzettségű munkaerőt keresik, alkalmazzák. Az EU-ban súlyos válságprobléma, hogy a fiatalok gyakran nem találnak képzettségüknek megfelelő munkát, ezért a kvalifikált munkát hasznosító, értékelő, megfizető munkahelyekre van (lenne!) szükség. A brain-drain és a szakképzett munkaerő migrációja az ezek által érintett országokban súlyos problémákat okoz.

A demográfia – humán erőforrás-képzés – munkaerőpiac – jövedelemtermelő-képesség láncolatán keresztül eljutunk a gazdasági fejlődés kilátásainak és a pénzügyi egyensúlyhiányok hosszú távú kezelésének problémaköréhez.¹² A demográfiai folyamatok alakulása meghatározza a társadalom emberi erőforrását, annak korösszetételét. A születések számának csökkenése miatt csökken a diáklétszám (előbb az általános iskolákban, nemsokára pedig a közép- és felsőoktatásban is). Az újonnan munkába lépők száma is zsugorodik, ez pedig csökkenti az emberi erőforrás kapacitását, rontja a fejlődés kilátásait.

Az aktivitási ráta ; a munkavállalók száma a 15-64 éves népességhez viszonyítva Magyarországon jelenleg mindössze 57 százalék, ami a legalacsonyabb az Európai Unió tagállamai közül. A munkaerőpiac további hanyatlása, a munkanélküliség növekedése a válság következtében rontja a gazdaság jövedelemtermelő-képességét, így kevesebb jut az egyéneknek, családoknak, romlik a

¹¹ A nemzetközi pénzügyi rendszer válságjelenségeit és szabályozási kérdéseit frissen és átfogóan elemzi Biedermann Zsuzsanna (2012)

¹² Az idősödés gazdasági-pénzügyi hatásait, a közpénzügyek és a versenyképesség összefüggéseit, a demográfiai folyamatoknak a társadalombiztosításra gyakorolt hatását mély összefüggésrendszerben mutatja be Botos Katalin és Botos József (2009)

vállalatok helyzete, csökken a fogyasztás, beszűkül a piac, így kevesebb adó folyik be, ami tovább súlyosbítja az államháztartás helyzetét.¹³

A humán erőforrás mennyisége, minősége, szerkezete és értékteremtő képessége nagymértékben meghatározza azt a bázist, amelyen egy fenntartható fejlődési pálya kialakítható. Ehhez a humán tőke kulcsfontosságú, szükséges, de nem elégséges feltétel. Kombinálni kell a fejlett technológiával és az innovációk bevezetésével, alkalmazásával.¹⁴ Mindehhez az emberi erőforrás fejlesztését és hasznosítását középpontba állító társadalom- és gazdaságpolitikára, jól működő intézményrendszerre, megfelelő konzisztens jogrendszerre, s a törvények betartását kikényszerítő jogalkalmazásra és társadalmi ellenőrzésre van szükség. Ha ezek közül a tényezők közül bármelyik hiányzik, a válságból való kilábalás lehetetlenné válik. A fejlődés elemei csak egy világos, elfogadott és betartott erkölcsi értékrend alapján foglalhatók rendszerbe.

A felsorolt tényezők értelmezéséhez néhány alapvető megjegyzést kell tenni. Az elemzésekben, stratégiákban, programokban gyakran együtt szerepel a növekedés és a fejlődés, sokszor szinonimaként. A statisztikák egyformán GDP-növekedést mutatnak, akár hasznos, akár káros következményekkel jár a termelés és a fogyasztás. Ilyen például, amikor a termelési érték növekedésénél nagyobb a környezetszennyezés vagy a meg nem újuló erőforrások elhasználása. Ugyanígy a statisztika fogyasztásnövekedést mutat ki, ha a közlekedési dugó miatt több benzint fogyasztanak ugyanakkora út megtételére, holott ez nem hasznos, hanem káros fogyasztás, általa romlik az életminőség és csökken a jólét. Ma már az életminőséget és a környezeti hatásokat figyelembevevő, viszonylag jól tükröző mutatórendszerek léteznek, de ezek rövid távon nehezen elkészíthetők és nemzetközi bontásban összehasonlíthatóan alig, vagy csak jelentős időbeni késéssel állnak rendelkezésre. A gazdasági stratégia szempontjából csak a fenntartható, életminőséget javító, környezetbarát fejlődést tekintjük valódi növekedésnek, az ennek ellentmondót rombolásnak.

A XX. század végén és az új évezred elején hosszú távra meghatározó jelentőségű változások mentek végbe a gazdasági növekedés, a beruházások, a piacbővítés és a foglalkoztatás összefüggésrendszerében. A beruházások fő indítékává a racionalizálás vált, mert könnyebb a termelékenységet; az egy főre jutó termelést létszámleépítéssel növelni, mint ugyanakkora piacbővítést elérni. Emiatt a beruházások jó része kedvező konjunktúra idején sem teremt új munkahelyeket, sőt az automatizáció és a komplex számítógépes rendszerek alkalmazása nyomán folytatódik az egyszerű munkát igénylő munkahelyek leépítése. A fejlődés útján a XXI. században új technológiai váltópontokhoz érve nemcsak a fejlődés feltételei változnak meg, hanem új módon vetődnek fel a technológiai, versenyképességbeli felzárkózás, kitörés esélyei is.

A globalizmus elkerülhetetlen alkalmazkodási kényszere párosul az innováció-barát környezet, a társadalom- és gazdaságpolitika, a K+F és a magasan képzett munkaerő felértékelődésével, így mindazok az országok, térségek, amelyek képesek versenytársaiknál gyorsabban és hatékonyabban reagálni, kitörési pontot találhatnak és felemelkedhetnek. Mivel az említett tényezők döntően függenek a gazdaságpolitikától, K+F és technológiafejlesztési politikáktól, ezért a kis és hagyományos termelési tényezőkben nem bővelkedő országok előtt is új felemelkedési lehetőség nyílt.¹⁵ Felemelkedés azonban csak akkor valósul meg, ha a nagyobb hozzáadott értékű termelésből származó

¹³ A pénzügyi-gazdasági válság leküzdésében igen fontos szerepet játszanak az intézményi és a döntéshozatali rendszerek. Ezek működéséről az EU-ban jó elemzést nyújt Vida Krisztina (2009)

¹⁴ Az emberi erőforrások fejlesztésének hatásait, a humán tőke, a tudásalapú gazdaság és a lisszaboni stratégia összefüggéseit részletesen elemzi Kőrösi István (2009)

¹⁵ A fejlesztésekre vonatkozóan az EU igen kiterjedt követelményrendszert alakított ki, szigorú feltételeket támasztva az állami támogatásokkal és a versenypolitikával szemben. Ezek összefüggéseiről jó elemzést nyújt Meisel Sándor (2009)

haszon nagyobb mértékben belföldön marad, fejlődést generál és életszínvonal-növekedést eredményez. Ebben a gazdaságpolitikának, az újraelosztásnak kulcsfontosságú szerepe van. Mivel a haszonmegosztás tulajdon és rendelkezés függvénye, ezért a közszolgáltatások területén a hazai tulajdon növelése (visszaszerzése) és az állam szabályozó szerepének megújítása elengedhetetlen.

Az európai integráció mindinkább kinyílt áru-, tőke, szolgáltatás piacán a regionális politikák, K+F-vonzóképesség szerepe felértékelődik. Mivel a képzés, szakképzés, K+F területén nemzeti politikákat és rendszereket találunk, az oktatási rendszer alapvetően mindenütt nemzeti keretű és dimenziójú, sőt tartalma, fejlettsége is országonként eltérő, ezért az európai országok között a hagyományos termelési tényezők, lehetőségek, feltételek közeledésével, a piacok növekvő egybeépülésével megnőtt a legnagyobb hatású versenytényező, a humán tőke és a technológiai, fejlesztési potenciál jelentősége. Így a nemzetközi versenyképesség javításának Magyarországon (is) rendkívüli jelentőségű tényezője, képes és hajlandó-e gazdaságpolitikájában, fejlesztéspolitikájában, prioritás-meghatározásában a humán tőke fejlesztésére koncentrálni.

A humántőke-potenciál mennyiségi és minőségi erősítése a gazdasági felzárkózás egyik legfőbb tényezője, ezért a gazdaságpolitikában és a finanszírozásban egyaránt kiemelten kellene kezelni. Az oktatás, a humántőke-képzés az új EU-12-ek, köztük Magyarország felemelkedésében kulcsszerepet játszik és egyben a munkaerő-potenciál minőségének javításával a növekedés tartós megalapozója. A versenyképesség javításához alapvetően 1., beruházásokra (tőkére), 2., kutatás-fejlesztésre és innovációra, 3., kvalifikált munkaerőre van szükség. A gazdasági feltételek mellett az innováció társadalmi elfogadtatása, az új iránt fogékony közeg, értékorientált társadalom elengedhetetlen.

A hosszú távú, fenntartható növekedést generáló és ugyanakkor stabilitásorientált gazdaságpolitika csak együtt vezethet sikerre. Ehhez – Kádár Béla akadémikus kifejezésével élve, - a sokszoros deficitek kiküszöbölésére, hosszú távú fejlesztési stratégiára, a strukturális egyensúlyhiányok mérséklésére, modernizációs beruházásokra és a felzárkózást megvalósító átfogó oktatás-képzésre és munkahelyteremtésre van égető szükség.

Feldolgozott irodalom:

Bognár József (1976): Világgazdasági korszakváltás. Bp., KJK, Gondolat, 226 p.

Bognár József (1976): A magyar gazdaságpolitika és a világgazdaság kapcsolata. MTA VKI tanulmány. Bp. 21 p.

Hivatkozott irodalom:

Artner Annamária (2012): Globális munkaerő-piaci és profittendenciák. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.) (2012): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 140-156. p.

Biedermann Zsuzsanna (2012): A nemzetközi pénzügyi rendszer szabályozásának kihívásai. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.) (2012): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 80-96. p.

Botos József (2009): Az idősödés gazdasági hatásai – egy stratégiai jelentőségű kutatás vázlatja. In: Botos Katalin (szerk.): Idősödés és globalizáció. Nemzetközi pénzügyi egyensúlytalanság. Bp., Tarsoly Kiadó, 1-10 p.

Botos Katalin (2009): Üzenet a múltból, avagy a Schreiber-terv a nyugdíjrendszer fenntarthatóságára. In: Botos Katalin (szerk.): Idősödés és globalizáció. Nemzetközi pénzügyi egyensúlytalanság. Bp., Tarsoly Kiadó, 68-79. p.

Farkas Péter (2012): A világgazdasági növekedés tendenciái és hatótényezői 2012 közepén. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.) (2012): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 32-56. p.

Farkas Péter (2012): A világgazdasági válság elhúzódásának mélyebb okairól. A pénzügyi egyensúlytalanságok és a modell. In: Farkas P. – Meisel S. – Weiner Cs. (szerk.) (2012): Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 26-48. p.

Farkas Péter – Meisel Sándor – Weiner Csaba (szerk.) (2012): Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 312 p.

Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.) (2012): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 3 kötet

A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások (2009). Bp., MTA VKI, 12 kötet

Kiss Judit (2012): A világ áru- és szolgáltatáskereskedelmének várható alakulása. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 57-79. p.

Kőrösi István (2009): Az emberi erőforrás fejlesztése – a foglalkoztatás alapja. In: Botos Katalin (szerk.): Idősödés és globalizáció. Nemzetközi pénzügyi egyensúlytalanság. Bp., Tarsoly Kiadó, 56-67. p.

Kőrösi István (2009): A fenntartható fejlődést ösztönző állam. In: Kőrösi István (szerk.): Az állam gazdaságfejlesztő és jóléti szerepe. Bp., MTA VKI, 7-37. p.

Meisel Sándor (2009): Állami támogatások és versenypolitika az Európai Unióban a válság közepette. In: Meisel S. (szerk.): A válság hatása az Európai Unió működésére. Bp., MTA VKI, 51-66. p.

Novák Tamás (2012): Válság és válságkezelés a visegrádi országokban. In: Farkas P. – Meisel S. – Weiner Cs. (szerk.): Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 218-237. p.

Rácz Margit (2012): Az eurózóna adósságválságáról és az ebből fakadó problémákról. In: Farkas P. – Meisel S. – Weiner Cs. (szerk.): Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 164-184. p.

Somai Miklós (2012): A világ mezőgazdasága és agrárkereskedelme. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 97-123. p.

Szanyi Miklós (2012): Versenyképesség az országgrangsorok tükrében. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.) (2012): A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások. Bp., MTA KRTK Világgazdasági Intézet, 124-139. p.

Vida Krisztina (2009): A pénzügyi és gazdasági válság hatásai az uniós intézményekre és döntéshozatali mechanizmusokra. In: Meisel S. (szerk.): A válság hatása az Európai Unió működésére. Bp., MTA VKI, 7-18. p.